

проказі перебуває хата, нечистою є; і хай знищить хату, і її каміння, і всю глину дому винесуть поза місто на нечисте місце.

* * *

Таким чином, Святе Письмо містить великий обсяг інформації, яку можна сприймати не лише як формальне свідчення “проінформованості” авторів священних текстів про ремісничу та будівничу сферу діяльності. Ці в значній мірі професійні тексти, слугували джерелом натхнення для її читачів, зокрема й митців, архітекторів, ремісників що зверталися до Біблії за допомогою у вирішенні складних життєвих та професійних проблем. І знаходили, й знаходять, у ній взірці високої професійної моралі, непересічних кваліфікаційних якостей, небуденних мистецьких здобутків, які можна подивляти, на які можна рівнятися, які можуть бути орієнтирами у духовному та творчому зростанні.

ПРИМІТКИ:

Текст Святого Письма цитовано за виданням Острозької Біблії, опрацьованим та підготованим до друку ермнх. Архімандритом доктором Рафаїлом (Романом Турконяком). Окремі, незначні правки в українському перекладі, звірені з іншими виданнями Біблії та словниками давньоруської й церковнослов'янської мови, продиктовані намаганням повніше виразити особливості текстів, дотичних до мистецької та архітектурної практики.

ПРИЙНЯТІ СКОРОЧЕННЯ:

Ав. – Книга пророка Авакума.	1 М., 2 М., 3 М., 4 М., 5 М. – Книги Мойсееві: 1. Буття, 2. Вихід, 3. Левит, 4. Числа, 5. Повторення Закону.
Ам. – Книга пророка Амоса.	Мих. – Книга пророка Михея.
Дії. – Дії святих Апостолів.	Мр. – Євангелія від св. Марка.
Ег. – Книга Єгошуї, цебто Ісуса Навина.	Мт. – Євангелія від св. Матвія
Езд. – Книга Ездри.	Наум. – Книга пророка Наума.
Екл. – Книга Еклезіястова (Проповідника)	Неем. – Книга Неемії.
Євр. – Послання до Євреїв.	Об. – Об'явлення св. Івана Богослова.
Єз. – Книга пророка Єзекиїля.	Плач. – Книга плачу Єремії.
Єр. – Книга пророка Єремії.	Пр. – Книга Приповістей Соломонових
Зах. – Книга пророка Захарія.	Пс. – Книга Псалмів.
Ів. – Євангелія від св. Івана.	1 Сам., 2 Сам. – Книги Самуїлові.
Іс. – Книга пророка Ісаї.	Сир. – Книга мудрості Ісуса, сина Сираха
Йов. – Книга Йова.	1 Хр., 2 Хр. – Книги хроніки.
1 Кор., 2 Кор. – послання св. апостола Павла до Коринтян	1 Цар., 2 Цар., 3 Цар., 4 Цар. – Книги царів.
Лк. – Євангелія від св. Луки.	

Фортеця : збірник заповідника “Тустань” :
на пошану Михайла Рожка.
– Л.: Камула, 2009. – Кн. 1. – С. 475-489

Василь ПЕТРИК, Андрій ПЕТРИК

ДРОГОБИЦЬКА ЖУПА (СОЛЕВАРНЯ) В СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО- АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Дослідження початків Дрогобича та його урбаністичного розвитку безпосередньо пов'язані з вивченням Дрогобицької жупи (солеварні), що, на думку багатьох дослідників, була базовим містотворчим осередком сучасного міста¹. Історичний центр міста Дрогобича розташований на лівому березі потоку Побук, притоки р. Тисьмениці. Перші вірогідні писемні згадки про Дрогобич датуються останньою чвертю XIV ст. – це місто під назвою “Другабець” у літописному переліку руських міст (1377–1382)², а наступна офіційна згадка про місто відноситься до 06.11.1387 р., коли у львівських городських актах виступає Марціан з Дрогобича³.

Укріплене поселення міста княжої доби мало б розташовуватись у районі сучасного Середмістя, де ще в давнину сходились шляхи з боку Східниці і Тустані та шлях Самбір (Перемишль) – Стрий (Галич). На цій території розташоване давнє замчище з парафіяльним костолом XIV–XV ст. та торгова площа, а на правому березі Побуку – солеварювальний завод та дерев'яні церкви XV–XVII ст.: св. Юра та Воздвиження Чесного Хреста, церква св. Параскеви. Водночас аналіз топографії, топоніміки та вуличного планування вказує на те, що найдавніше поселення, яке стало початком Дрогобича, треба шукати на території історичного Зварицького передмістя, в долині Побуку, де

¹ Могитич І., Могитич Р. Нове про давньоруський Дрогобич // Жовтень. – 1989. – № 11. – С. 114-117; Могитич І. Давньоруські архітектурні пам'ятки Дрогобича // ДКЗ. – Дрогобич, 1998. – Вип. 3 – С. 151-157; Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії та планувально-просторового розвитку давнього Дрогобича. Бесіда 8. – Дрогобич: Коло, 2004. – С. 14-19.

² ПСРА. – Т. 7. – Воскресенская летопись. – СПб., 1843. – С. 240.

³ Площанский В. М. Королевский вольный город Дрогобыч, по части истории, топографии и статистики // Научный сборник, издаваемый литературным обществом Галицко-русской Матицы. – Вып. 1/4. – Львов, 1868. – С. 168.

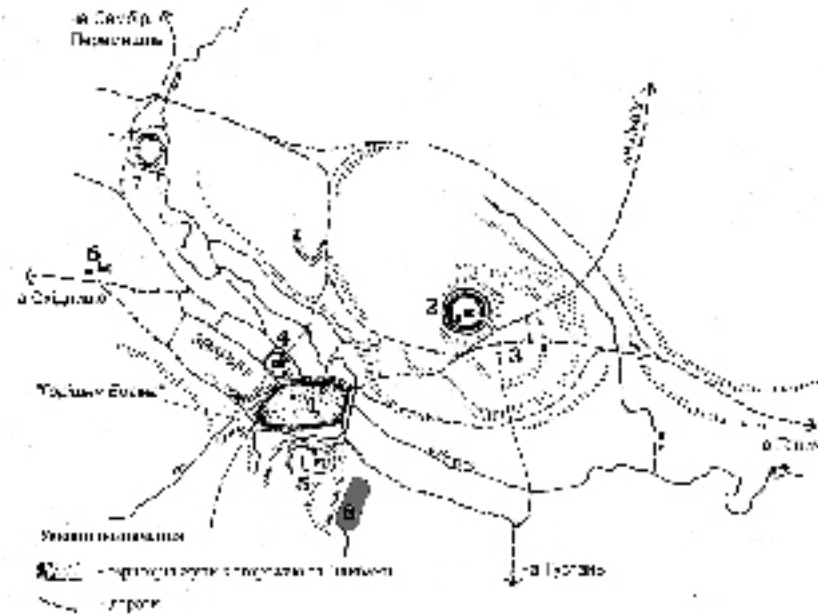

Рис. 1. Жупна (солеварня) в розпланувальній структурі Дрогобича XIII–XIV ст. (за І. Могитичем та Р. Могитичем з доповненнями В. Петрика): 1 - Територія Жупи до XIX ст.; 2 - укріплений двір княжого урядника ("воеводи"); 3 - торговиця (на місці сучасної пл. Ринок); 4 - церква Воздвиження Чесного Хреста; 5 - церква св. Юрія; 6 - церква св. Великомучениці Параскеви; 7 - згодатне "Медведьове дворище"; 8 - Солоний ставок

розташована давня солеварня та фіксується архаїчний уклад вулиць. З огляду на роль Дрогобича як давнього солевиварювального осередку саме ці території і є найбільш перспективними для подальших досліджень давнього Дрогобича (Рис. 1).

Аналізуючи становлення Дрогобича як передового солеварного центру часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави, не можна обминути твердження польських істориків, що солеваріння, як і саме місто, розвинулося вже після захоплення Галицької землі Польщею "завдяки опіці ... польських королів", але, як слушно зазначає Я. Ісаєвич, ряд історичних джерел дозволяють зробити висновок про розвиток солеваріння ще до появи тут польської адміністрації⁴. Так, маємо лист папи Боніфация IX до перемишльського єпископа від 1390 р., де йдеться про надання новозаснованій Галицькій католицькій дієцезії. У фундації йшлося про юрисдикцію єпископа над містом Рогатин, градами Олеськом і Тустанню, про десятину

⁴ Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI–XVIII ст. // ДКЗ. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 109; Ісаєвич Я. Солеварна промисловість Прикарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. – К., 1961. – Вип. 7. – С. 99-101.

прибутків в Дрогобичі та Жидачеві⁵. Очевидно, що всі соляні джерела Галичини (в тому числі і дрогобицькі) та прибутки із них належали ще Володиславу Опольському як регалія, отримана ним у спадок від Галицько-Волинського князівства. Як впливає із вищенаведеного, дрогобицькі солеварні вже в XIV ст. мали велике економічне значення, що дозволяє припустити їх існування у значно раніший час.

Дрогобицька солеварня відносилася до числа королівських і становила собою потужний державний комплекс, що носив назву "Жупна економія". Економією керував жупник, що призначався королем і керував жупою "від його імені". Жупник не мав права займатися збутом солі, цим займалися склади, він повинен був згідно з королівськими привілеями лише видавати сіль магнатам, шляхті, монастирям тощо. В розпорядженні жупника перебували і службовці та чиновники: урядник, писарі та ін. Високий рівень солеварної промисловості сприяв створенню кваліфікованих кадрів з місцевого населення – "зваричів", що дозволило їм протягом тривалого часу зберігати великий вплив у цій галузі. Існували міщанські, передміщанські та церковні осередки, діяльність яких та прибутки були пов'язані з виварюванням солі.

Починаючи від XV ст., а особливо протягом XVI–XVII ст., місцеве населення поступово втрачає свої позиції у галузі солеваріння. У їхніх руках залишаються невеликі черини⁶ та роздрібна торгівля сіллю. Більшість соляних жуп зосереджується в руках магнатів, шляхти та королівського скарбу. На той час у Дрогобичі були три (за іншими джерелами – чотири) королівські криниці соляної ропи, яка надходила до виварювання у панви⁷ (черини)⁸. Королівський скарб досить часто віддавав дрогобицьку жупу в аренду чи у заставу під певні грошові суми переважно тим же жупникам, а за собою залишав право контролю над виробництвом і фінансовими справами та давав розпорядження арендаторам виплачувати ті чи інші грошові суми певним особам. Так, 1425 р. дрогобицький жупник Дзятко одержав розпорядження сплатити князю Митькові Сангушкові 20 гривень. 1436 р. король Володислав Варненчик "записав на дрогобицьких жупах" 100 гривень князеві Андрушкові Острозькому, синові Федора Даниловича⁹. У 70-х роках XVII ст. серед дрогобицьких жупників бачимо Гербуртів із Фельштина¹⁰.

У кінці XV ст. серед жупників переважали італійські купці, які суттєво покращили рентабельність дрогобицької жупи. У 1454 р.

⁵ AGZ. – Lwów, 1872. – Т. 3. – С. 86-89.

⁶ Назва "черин (черинь, черун)" походить від давнього слова "чрен" – це були склепані з металевих листів прямокутні плиткі ванни площею близько 5 м², що підвішувались на "ключач" (гаках) на периметральних підмурівках над топками. (за Я. Ісаєвичем)

⁷ Панва – залізна посудина для виварювання солі площею 30-40 м² і більше (за Я. Ісаєвичем).

⁸ Тимошенко А. Проблеми історичної топографії ... – С. 18.

⁹ AGZ. – Т. 5, N. 66. – С. 81-82.

¹⁰ Тимошенко А. Проблеми історичної топографії ... – С. 17.

жупу та міське мито орендували генуезець Христофор Гвардія де Санкто Ромолю та Юліан де Валетаріо за 1400 гр. щорічно. У 1485 р. їх замінив флорентієць Арнульф Тебальді, що сплатив королівському Скарбу уже 2000 гр.¹¹

Наприкінці XV ст. Дрогобицька жупа виробляла виключно грудкову сіль, яка збувалася в Галичині. Згідно угоди між дрогобицьким жупником Арнульфом Тебальді і дрогобичанами 1491 р., вози, призначені для завантаження сіллю у дрогобицьких жупах, повинні мати місткість на 16 тисяч топок. За такий навантажений віз купці Городка і Дрогобича платили 13 грошів і 13 динарів, а купці інших міст – 18 грошів і 13 динарів.

В першій пол. XVI ст. Дрогобицька жупа була об'єднана з Перемишльською в одну адміністративно-економічну одиницю – “Жупу Руських земель”. На її чолі стояв “жупник Руських жуп”. У 1558 р. сюди було приєднано жупи в сусідніх Котові, Ясениці та Нагуєвичях. Одночасно відбуваються значні зміни у технології виробництва. З початку XVI ст., крім малих черунів (площею коло 5м²), на усіх великих жупах існували великі панви для виварювання солі площею до 20–40 м² і більше.

До середини XVI ст. адміністрування Дрогобицькою жупою здійснювалося виключно королівським скарбом, а “руські жупники” перебували на королівській службі та давали детальні звіти про свою діяльність. Останнім таким жупником був купець М. Вальбарх (1559–1564). З 1564 р. Дрогобицька жупа переходить до рук магнатів, які, окрім того, в держанні тримали всю Самбірську волость (економію). Власники сплачували до скарбу певну визначену суму і ставали повними власниками жупи, але самі господарства не вели. Масового поширення набула практика оренд і суборенд жупи. Так, у 1630 р. Дрогобицьку жупу суборендував лихвар Маєр Мошкович з Перемишля. У другій половині XVII ст. всі черуни Самбірської економії були у власності “квотників” – суборендарів, які постачали адміністрації за фіксовану ціну певну квоту солі. На 1686–1689 роки ця квота становила 80 тис. бочок на рік¹². У другій половині XVIII ст. Самбірську економію протягом 12 років орендував граф Ностіц. 1768 р. цю ж економію на 6 років орендував барон де Гартенберг¹³. 1772 р. старостинську жупу в Дрогобичі, яка мала 9 черунів, орендували П. Вольф і С. Перл за 15 тис. зл. У своїй скарзі від 1811 р. дрогобицькі міщани скаржилися австрійським властям, що “... черуни, які ми раніше використовували для виварювання солі, і це було нашим основним заняттям, зараз передаються в оренду євреям”¹⁴.

¹¹ Pappe F. Polska, Litwa i Ruś na przelomie wieków średnich. – Т. 1. – Kraków, 1903. – S. 324.

¹² Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях ... – С. 112.

¹³ Смуток І. Адміністратори Самбірської економії (кінець XVI–XVIII ст.) // ДКЗ. – Вип. IV. – Дрогобич, 2000. – С.378.

¹⁴ Гошко Ю. Промисли і торгівля в місті Дрогобичі XVI–XVIII ст. // ДКЗ. – Дрогобич,

За інвентарем 1537–1538 років, 4 двори жупного передмістя сплачували податок¹⁵. Раєцька книга міста (1551) фіксує біля жуп ціле “нове місто”, мешканці якого себе називали “Neapolitanus”. Люстрація королівщини з 1565 – 1566 років зазначає, що в передмісті Дрогобича (на Зваричах) – “три криниці, при них 5 королівських веж, з яких одна велика, і в ній панва для варіння дрібної солі”. Окрім того, в люстрації також зазначалося, що в місті тягнуть солянку і мають свої вежі для виробництва солі передміщани та люди із довколишніх сіл. Всього, за люстрацією, таких веж, в яких роблять сіль для власного споживання, є 39 і в них також “багато черунів”. Окрім того, у місті налічувалося ще 20 пустих веж. Тут же відмічено, що Дрогобицька і Котівська солеварні виробили 12 000 бочок солі, і то лише тої, яка призначалася на продаж річковим транспортом, але більшість солі транспортувалася на склади або продавалася в місто.

У місті були і вежі старости з кільканадцятьма черунами, який мав право без оплати виробляти сіль. Тут було ще 22 черуни різних чиновників, які також користувалися правом безкоштовного виварювання солі. Таким чином у місті на 1565–1566 роки нараховувалося 7 королівських панв, 39 панв без привілеїв та 35 панв із привілеями¹⁶. Всього по Дрогобицькому старостві існувало 11 веж на 12 чанів. Чани здавалися в оренду на 1 рік за 15 грошів за кожний чан. Для всіх цих чанів солянку дозволено черпати виключно із королівських шахт і витягати її лише жупними кіньми¹⁷.

Люстрація 1570 р. в Дрогобицькій окрузі нараховує 6 великих панв: 4 в Дрогобичі і по одній в Модричах та Колпці¹⁸. Окрім того, дрогобицькому старості підпорядковувалися джерела з варницями солі у Сільці, Трускавці, Станілі, Уличному, Стебнику. Жупі належав у Дрогобичі жупний двір з фільварком та загородами і халупами, які здавалися в найм¹⁹.

Солеварні розташовувалися перед міською брамою на т. зв. “другому” передмісті “між вежами”. На Зваричському передмісті (Зваричській горі), за даними 1700 р., проживали виключно зваричі, а в описі Дрогобицької жупи фігурує “хатина для зваричів” та “комора для зваричів”. Люстрація 1565 р. фіксує у Дрогобичі 45 зваричів, які працювали на власних черунах, у 1686 р. – 33. У XVI ст. самостійні дрогобицькі зваричі черпали сировицю власними кіньми і своїми силами за допомоги власного персоналу – т. зв. “кошових”. Видобуток солянки тривав цілодобово і безперервно. На кошових покладалася чистка та ремонт вікон та панв. Вони належали до постійної жупної челяді і харчувалися при жупі²⁰.

1995. – Вип. 1. – С. 23-28.

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6 – С. 259.

¹⁶ Жерела до історії України-Русі. – Л., 1895. – Т. 1. – С. 38-40.

¹⁷ Жерела до історії України-Русі. – Т. 2. – С. 201-202.

¹⁸ Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії ... – С. 18.

¹⁹ Жерела до історії України-Русі. – Т. 1. – С. 38-40, 44, 201-203, 209, 212, 222 – Т. 2. – С. 45.

²⁰ Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: історичні нариси. – Л., 2004. – С. 70.

У 80-х роках XVI ст. солеваріння в Галичині переживало сильну кризу, що неодноразово знаходило своє відбиття у сеймових протоколах. Так, протокол 1585 р. зазначав “...Велика Польща не має руської солі... Сіль постачають погану. Солі бракує, і тому нехай буде дозволено мешканцям Польщі отримувати сіль з інших місць...”. Причину такої ситуації посла сейму вбачали у “витівках євреїв”, які орендували жупи²¹. Ймовірно, що саме ця криза і спричинилася до об'єднання Самбірської економії та Дрогобицької жупи.

До складу Самбірської економії, за інвентарем 1686 р., входила Старосільська жупа, Дрогобицька скарбова жупа (два керати, дві панви на 100 ключів, і одна мала (на 73 ключі) панва), Модрицька (панва і черун), Колпецька (панва і черун на 60 ключів). Продовжувала діяти в рамках Самбірської економії Нагуєвицька та Котівська скарбові жупи. Крім того, квотники орендували жупи в Трускавці, Стебнику і Сільці.

На 1686 р. у Дрогобичі фіксуються дві королівські вежі (Карвацького і Антонія), одна з яких мала один недіючий черінь. Тут же фіксуються два “коловороти”, на яких працювало 67 коней. Ситуація не змінилася і на 1760 р. В одному з вікон дрогобицький староста орендував сировицю на своїй “старостинській черені” за 1400 зл. щорічно. При дрогобицькій жупі існував лановий фільварок. Частина його віддавали під засіви, частину займав сад. 11 жупних підсадків, яких очолював т.зв. “підсадковий вїйт”, тримали лише “халупи” та городи і сплачували з них чинш по 3 зл. Окрім того, вони платили поголовний податок і почергово виконували обов'язки листонош. Інвентар 1768 р. зазначає, що 5 з цих підсадків були боднарами. Тут же бачимо ковалиху, єврейку-перукарку, крамара, який торгував у “скупниці”, вартового. Усі підсадки сиділи на ґрунті жупи і підлягали юрисдикції жупи. На жупному дворі виділявся “великий старий будинок” на 14 скляних віконниць, де в зимовий період проживали працівники жупи²². В окремих будинках мешкали піджупник, дров'яний і соляний писарі.

27 березня 1508 р. королівська комісія, до складу якої входив дрогобицький староста Миколай Глинський, узаконила межі Святоюрівської парафії: лан поля зі ставками, рибниками, городами та двома черенями солянки. Затвержені межі (юридика) знаходилися між ролями Станіслава Слодовника і Гриця Івашковича та тягнулися від потоку Побук до ріки Тисмениця²³. 1601 р. жупник руських жуп, сандомирський воевода Ю. Мнішек взамін відібраної для будівництва складу солі ділянки, де раніше стояла вежа церкви св.Юра, надав о. Терлецькому місце для побудови ним нової вежі, увільнивши від оплат за сировицю²⁴.

²¹ Інкін В. Сільське суспільство ... – С.77.

²² Інкін В. Сільське суспільство ... – С. 70.

²³ Тимошенко Л. Проблеми історичної топографії ... – С. 27.

²⁴ Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ziemi Halickiej w XV w. – Lwów, 1927. – S. 127.

У 1580 р. дрогобицькі зваричі скаржилися, що ще перший дрогобицький жупник і староста Станіслав Гербурт, окрім існуючих раніше оплат, наклав незаконне нове мито в розмірі одного гроша від кожної тисячі вивареної солі. У 1598 р. дрогобицьким зваричам було заборонено укладати угоди із покупцями про попередню оплату солі, яка лише має бути виварена. Одночасно комісія 1598 р. постановила про припинення “сварки”, що в першу чергу сировиця має подаватися до панв і черунів скарбової жупи, і лише потім зваричі могли її брати для власного використання. Окрім того, палити дровами дозволено лише зваричам скарбової жупи, а приватники мали палити виключно хмизом. Встановлено і різноманітні обмеження продажу солі дрібними виробниками. Зваричам заборонено пакувати сіль у топки, збільшувати розміри власних черунів “понад давній звичай”.

Все це призводило до того, що кількість самостійних зваричів постійно зменшувалася. В 1565 р. їх було 45, а у 1586 р. – 33²⁵. В жовтні 1736 р. Григорій Смотолка, Губицький, Іван Козак, Степан Салай, Василь Суковий, Данило Королик, Іван Пелечик від імені зваричів Дрогобича скаржилися на квотників місцевої жупи Айзика Левковича і Зельмана Вольфовича. Із скарги випливає, що зварники були поставлені у складні умови: їм здавна було заборонено купувати “грубі дрова”, що робило їх сіль значно дорожчою. Окрім того, було збільшено плату за винайм коней. Якщо вони раніше за це платили 15 гр. за 30 кошів сировиці (солянки), то тепер нові квотники брали по 24 гр., і це їм на кожній тридцятці уже принесло 1600 зл. страти. Далі виявилось, що зваричі міняли у селян 6 фір дерева на 1 віз солі, а жупник, який мав право брати із тих фір кожну тринадцяту, фактично брав шосту-четверту фіру. Подібна скарга розглядалася у 1766 р., коли в магістратський суд Дрогобича звернулися із скаргою місцеві зваричі на кератників, які тягнули своїми волами солянку на черуни. Зваричі зазначали, що раніше сплачували кератникам 15 гр. за витягнуту солянку на один черун, а тепер у них вимагають 24 гр. На суді кератники пояснили, що тепер значно подорожчали воли, овес, та сіно. Суд прийняв рішення, що відтепер потрібно і надалі сплачувати 15 гр., але не від черуна, а від 30 кошів солянки.

Такі побори призвели до того, що у XVIII ст. більшість дрогобицьких зваричів позбулася своїх веж. У 1736 р. дрогобицький міщанин Яцко Залуйко продав соляну криницю разом з вежею на вічні часи за 400 злотих. Протягом 1745–1746 років Іван Дідик, Василь Сеньків, Василь Скрипуч, Іван Пелечик продали старості свої вежі вдвічі дешевше, аніж ці вежі коштували у вільному продажу – по 250–450 зл. У цей період тільки за річну оренду одного державного черуна платили 1400 зл. Всі ці вежі у 1751–1752 роках старостою були перепродані квотникам Зельману, Мошкові Вольфовичу та іншим. Самостійні зваричі шукали певного виходу з ситуації. Шляхта поки

²⁵ Dąbkowski P. Stosunki gospodarcze ... – S. 40.

що не була позбавлена прав на виробництво солі. В угоді 1749 р. між Дрогобицьким староством та адміністрацією Дрогобицької солеварної економії зазначалося, що “з вікна вільно буде брати солянку на старостинські і міщанські черуни для виробництва солі в топках, а претензії міщан, які згідно привілею хотіли брати солянку з криниці, не задовільняти”. Окрім того, якщо раніше міщани самі забезпечували себе дровами, то тепер повинні були купувати кожен п'ять підводу дров з королівських лісів. При передачі черунів в оренду підписувалася угода, в якій спеціально вказувалися пункти про забезпечення солеварень дровами. Сіль повинна була виготовлятися виключно в топках, а розважну сіль виготовляти заборонялося. Орендар мав право тягнути солянку своїми кіньми тільки на один черун. При порушенні хоча б одного пункту адміністрація солеварні мала право розірвати угоду²⁶.

Як уже зазначалося, значну кількість черунів використовували міщани і селяни, які сплачували за це певний податок. Так, у Дрогобичі сплачували і за солянку (соляну воду), і за виварювання солі – так званий вертіж (місцевий давній термін, пов'язаний із солеварним виробництвом)²⁷. Розрізняли два види податку, а саме: вертіж великий і вертіж малий. Вертіж великий – плата за витягування солянки королівськими кіньми. Якщо варили сіль протягом цілого тижня, то сплачували за тиждень 6 грошів, за чотири дні – 5, за три дні – 3 гроші. Вертіж малий – це плата від кожного черуна. При цьому зварич робив сіль у топках, за тиждень таким чином виготовлялося 2000 топок солі²⁸.

Важко встановити точну кількість панв Дрогобицької солеварні на початку XVIII ст. Генеральний звіт Самбірської солеварної економії за період 1769–1772 років вказує на те, що їх кількість мінялася щороку. Станом на 1769 р. Дрогобицька жупа нараховувала 105 панв, на липень 1770 р. тут фіксується 152 панви. За період з 1770 по 1771 рр. кількість панв значно зменшується – в Дрогобицькій жупі залишилося 50 панв.²⁹

Зменшення кількості панв можна пояснити кількома причинами: по-перше – відбулося суттєве зниження попиту на сіль у Європі, а по-друге – відбулася заміна залізних панв новими, більш продуктивними, мідними. В результаті подальшої концентрації соляних жуп на другу половину XVIII ст. в Дрогобичі та його околицях залишилися тільки два великі солеварні підприємства, які належали дрогобицькому старості. Шляхтич Слонімський, приймаючи влітку 1768 р. Самбірську економію та жупи в Дрогобичі і його околицях, від імені свого господаря барона Гартенберга у листі до нього зазначав: “Були б

²⁶ Гошко Ю. Промисли й торгівля в Українських Карпатах. – К., 1991. – С. 21-22.

²⁷ Ісаєвич Я.Ф. Солеварна промисловість Прикарпаття ... – С. 101.

²⁸ Жерела до історії України-Русі. – Т. 6. – С. 307.

²⁹ ЦДА у Львові. – Ф. 181. – Оп. 2. – Од. зб. 1886. – Арк. 41-49.

значні прибутки, якщо б узяти в оренду дрогобицьку і добромільську жупи, бо тоді не було б перешкоди в продажі солі: можна підвищувати ціну за своїм бажанням, якби вся сіль була в одних руках³⁰.

З приходом в Галичину Австрійської адміністрації було ліквідовано старе польське управління солеварними економіями. Натомість були створені три округи: Перемишльський, Жидачівський, Покутський, – які були підпорядковані дирекції державних маєтків. Із введенням державної монополії на виробництво солі 1773 р. до кожної солеварні був призначений державний представник (“офіціаліст”), який слідкував за виробництвом і продажем солі. Власники солеварень повинні були виробляти лише ту кількість солі, яка була замовлена урядом. Більшість міщан та дрібних шляхтичів була позбавлені прав власності на соляні джерела. Незабаром австрійський уряд заборонив самовільно користуватися власникам надрами. У цей же час усі робітники, які працювали на солеварнях, були переведені на грошову оплату та були забезпечені житлом як поблизу солеварень, так і на її теренах.

Забравши в державну власність окремі солеварні, австрійський уряд у цей період безпосередньо не займався виробництвом солі. Це право передавалося приватним особам (підприємцям) на правах оренди, позбавляючи дрібну шляхту та міщан засобів до існування. Маємо дані про рентабельність дрогобицької солеварні у 1783 р., яка виробляла 53000 центнерів солі – найбільше з усіх солеварень Прикарпаття. Солеварня виварювала на той час найкращу сіль у Прикарпатті, яка користувалася великим попитом на міжнародних ринках. Так, в інструкції солеварній дирекції з 1776 р. зазначалося, що потрібно купити 20000 бочок солі, “але щоб ця сіль була тільки з дрогобицької ... солеварні, і відправити її на склади в Сосниці на продаж у Варшаву³¹”.

З початку XVIII ст. значно зменшується виробництво та експорт солі через нестачу паливних матеріалів. Це призводить до заміни старого обладнання новим, більш продуктивним. Одночасно відбувається закриття нерентабельних солеварень : у 1815 р. у Східній Галичині нараховувалося лише 24 солеварні, а на 1848 р. їх залишилося лише 9 (Ляцьке, Стебник, Дрогобич, Болехів, Долина, Калуш, Ланчин, Деятин, Косів). На початку XIX ст. дрогобицька солянка вважалася лікувальною і дуже помічною від різних хронічних хвороб, дрогобицькі лікарі приписували купелі в солянці. Виходячи з того, уряд встановив на дрогобицькому сорлевиварювальному заводі 5 ванн – від особи брали 15 крейцерів, а саму солянку зваричі після купелі одразу ж виливали, аби вона не була вжита на сіль³².

³⁰ Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях ... – С. 114.

³¹ Гошко Ю. Промисли і торгівля в місті Дрогобичі ... – С. 23-28.

³² Тимошенко Л. Описи Дрогобича XIX ст. // ДКЗ. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 557.

Становище дрогобицької жупи середини XIX ст. описує у спеціальній розвідці “Кам’яна сіль” І. Верхратський³³. На той час в Дрогобичі існували дві шиби (вікна, шахти, студні), з яких черпали сировицю (ропу). Одна шибя сягала 24 сажень глибини й мала солянку на 3 м; друга шибя була значно глибшою (27 сажень), а товщина солянки сягала понад 6 м. Зверху шибя мала об’єм в 1 квадратний сажень, а солянку витягували з допомогою коловороту, який обертали коні. Солянка подавалася в спеціальних кошах (8 кубічних стоп), які кріпилися грубими лінвами до зрубів, із яких помпувалась у спеціальні резервуари. Звідти трубами солянка подавалася у варну вежу, де стояли залізні панви. Тут солянку виварювали.

На той час в Дрогобицькій жупі були 3 черуни: великий черун (“тироль” – отримав назву від майстрів з Тиролю) та два менші. У “тиролі” виготовляли т. зв. “гурмани”³⁴, а в двох менших – топки. Коло “тиролі” працювало 24 робітники: 2 наглядачі (майстри), 2 огнищани (палили вогонь), 2 зваричі (варили сіль) і 18 стовбників (формували сіль у топки). Всі вони працювали у дві зміни – вдень і вночі. Серед інших спеціальностей дослідник фіксує різаків, які обрізували гурмани і надавали їм певної ваги (35 фунтів) та наносили на них відповідні герби-емблеми. На топки солі наносився герб Потоцького (хрест з двома цілими і 0,5 поперечками, на гурмани наносилося горницьке знамено – молот і келеп, покладені навхрест. Герби-емблеми наносилися окисом заліза, зазвичай червоним кольором з обох боків топки чи гурману.

У XIX ст. на зміну давньому способу виварювання солі прийшов т. зв. “пультовий”. Він став можливий з будівництвом принципово нових веж. У цих вежах вогнища влаштувалися під черунами з димоходами, біля яких ставили залізні закриті шафи з полицями. Топки солі завантажували в ці шафи, і вони там сохли протягом 4-5 годин. Всього на день варильники на 3 черуни затратували 14 стягів мішаного дерева. Готова сіль (топки та гурмани) складалася в спеціальних магазинах у вигляді пірамід в 16 рядів, що вмщував 1480 топок. Нижній ряд мав 100 топок, другий – 99, третій – 97, четвертий 0 96 і так до 86 топок. Гурмани складали один на одній по 5–6 штук. Пошкоджені топки та гурмани визначалися бракованими і підлягали повторній переробці³⁵.

На 1871 р. у Дрогобицькій жупі було зайнято 70 працівників: 1 завідувач жупи; 1 ад’юнкт; 1 офіціал; 4 наглядачі при черунах (I та II класу); 4 наглядачі; 4 зваричі; 4 вогнищанини; 24 стовбники; 6 підпомагачів; 3 різакі або важники; 2 сировики; 2 ковалі; 4 жупні сторожі.

³³ Верхратский И. Каменная соль // Литературный сборник галицко-русской Матицы. – 1871. – С. 144-157.

³⁴ Гурман – великий стіг (топка) солі (Fuderln). Гурмани виготовлялися виключно у Дрогобичі, а в інших жупах вони були невідомі. В один гурман входило 100 топок солі.

³⁵ Верхратский И. Каменная соль ... – С. 152-153.

Окрім сталого персоналу, в разі потреби, у жупі працювали малярі, теслярі, які отримували зарплату поденно. Робітники жупи працювали щодня у дві зміни. Серед постійного персоналу в Дрогобицькій жупі, окрім ремісників, зустрічаємо тесляра, римаря і сідляра. Перша зміна робітників працювала від 6 год. ранку до 6 год. вечора, а друга – від 6 год. вечора до 6 год. ранку³⁶.

1872 р. було споруджено новий цех № 1. На 1920 р. цей цех мав інспекційну кімнату, сіни, комин, кімнату для відпочинку, підручний склад матеріалів, 2 склади матеріалів, крамницю солі, приміщення газових генераторів, 2 панви з топками, 2 сушарні, 2 слимарі, вузькоколіюку до складів солі, коридор, 2 дерев’яних та 2 залізних склади³⁷. Зазначимо, що уряд дрогобицької солеварні постійно прагнув покращити виробництво солі та вдосконалити технологічний процес. Так, 1913 р. було виготовлено проект будівництва нової котельні, поглиблено став та споруджено додаткове устаткування для очищення води.

На території жупи в кінці XIX – першій половині XX ст. розташовувалися такі будівлі:

- будинок для проживання 3-х родин робітників (будинок № 12);
- житловий будинок директора і комісійний покій (будинок мав 6 вікон висотою 1,8 м, шириною 1,0 м; 2 дерев’яні ганки; висота стіни – 4,2 м, висота будівлі від даху до цоколя – 8,8 м; окрім того, будинок мав підвал, каналізацію, два виходки, 3 коридори, 6 кімнат-покоїв, кухню, кімнату для обслуги, перехід до спіжарні, спіжарню, дві засклени веранди, покій комісійний);
- господарський будинок коло будинку директора, де розташовувалися 2 стайні, 1 возовня, 4 хліви, дровітня та курники; довжина будинку – 22 м, висота – 6,30 м, висота даху – 3 м, висота від цоколя до даху – 3 м;
- будинок урядника та допоміжна господарська будівля (будинки мали 4 комісійні покої, спіжарню, сходи до півниці, сходи на стрих, кухню, 2 коридори, 1 веранду, 1 запасний ганок, коридор, який сполучав головний і допоміжний будинки, 2 виходки, сіни, сходи до ізби для служби, півниці, пральню, оранжарею);
- будинок житловий для 2 родин робітників (будинок № 14) (будинок мав дві кімнати, дві кухні, два туалети, 3 комори, кухню; висота будинку становила 5,75 м, висота від цоколя до даху – 2,90 м);
- варильня;
- лазня;
- вартівня перед головною брамою;
- будинок бухгалтера;
- господарська будівля;

³⁶ Верхратский И. Каменная соль ... – С. 154.

³⁷ Дрогобицький краєзнавчий музей “Дрогобиччина”. – ДКМ. КВ – 2462. А. 2028..

- котельня;
- будинок шахти № 2 (працювала шахта до 1960 р., остаточно закрита в 1978 р.);
- газорозподільний пункт (розібраний у 1976 р.);
- котельня (розібрана в 1978 р.).

Незважаючи на певне поживлення виробництва солі, в Дрогобичі катастрофічно не вистачало солянки. Ще в 1825 р. на території заводу були проведені широкомасштабні пошуки “за здогадкою старою шахтою”, але вони не увінчалися успіхом. У 1932–1933 роках місцева польська влада вирішила збільшити продуктивність дрогобицького солевиварного заводу шляхом побудови нової варильні та відновлення використання соляних шахт в Колпці, Солиці і Модричах. Цей проект не був здійснений з невідомих причин. Однак, в 1938 р. шахта № 1 була поглиблена з 42,55 до 48,7 м, тобто, на 6,15 м., але це не дало результату. Після цього “за кружачими вістками”, опертими на твердження старших людей, розпочалися пошуки старої “занехаяної” шахти. При цьому згадували і карту 1831 р. з позначкою всіх старих джерел. У 1938 р. у 267 місцях бурили на гл. 1,5–4 м., але шахти не віднайшли, незважаючи на те, що цілий терен заводу був перекопаний на 40 %. В ході цих робіт було виявлено багато старого обладнання: 2 дерев'яні кадки, які мали в ширину 1,85 і глибину 0,8 м; 1 кадку еліпсоподібної форми, яка мала у довжину 4,25 м, ширину – 2,15 м та глибину – 1 м; 1 дерев'яний жолоб довжиною 5 м, шириною 0,85 м; 1 дерев'яний поміст довжиною 5 м. Роботи проводилися під керівництвом головного інженера Обертинського³⁸.

У цей же час виникає гостра потреба в чистій воді. В інвентарі 1913 р. зазначалося, що ставок зроблений досить примітивно і він протікає, криниць також не вистачає; окрім того, в криницях і ставку міститься багато солі і заліза, сірки, органіки та інших мінеральних складових, що унеможлиблює вживання води у виробництві та для власних потреб. Далі зазначалося, що “ні в Дрогобичі, ні в ближчих околицях немає ні джерел, ні ґрунтових вод в потрібних масштабах і цілях”. Єдиним виходом була побудова водогону із дальших околиць – з долини Стрия. До пуску нового водогону пропонувалося обмежити постачання водою салін в “домових” цілях, так як потреба котлів становила 20–30 м³ води щодня³⁹.

На 1940 р. солянку качали з обох шахт – від 21,5 до 23 тонн солі щоденно. З кінця 40-х років і до сьогодні сільзавод продовжує працювати, перетерпівши кілька реконструкцій, але зберігши основні будівлі та планувальну структуру, що сформувалися протягом кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Сьогодні завод віддано в оренду ЗАТ “Галка-Дрогобич” без права приватизації до 2013 року.

³⁸ Дрогобицький краєзнавчий музей “Дрогобиччина”. – Книга вхідної-вихідної документації солевиварного заводу в Дрогобичі. – ДКМ. КВ – 2462. А. 2028.

³⁹ Дрогобицький краєзнавчий музей “Дрогобиччина”. – ДКМ. КВ – 2444. А. 2036.

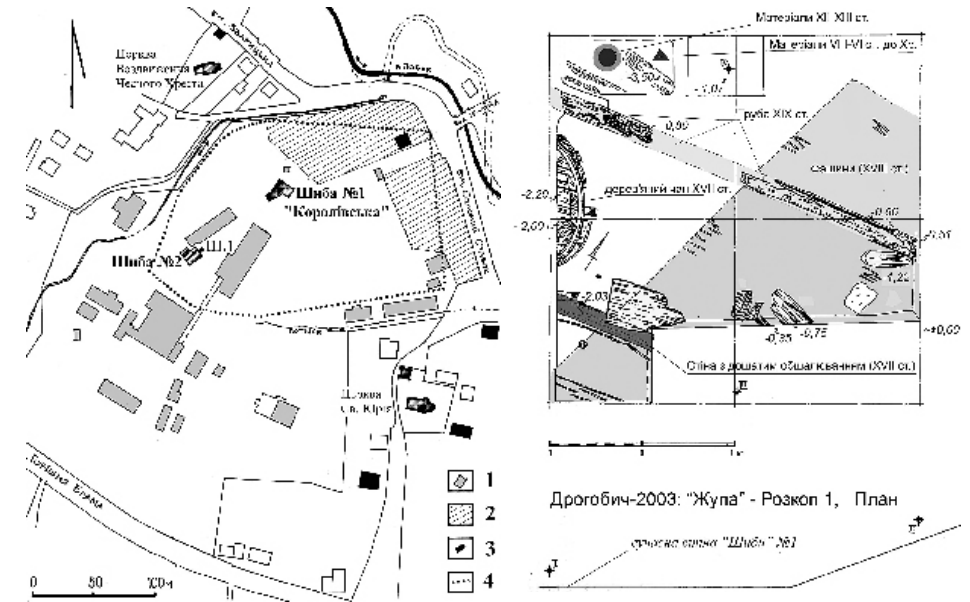

Рис. 2. Територія Дрогобицького солевиварювального заводу з місцями археологічних досліджень:
1 – промислові та адміністративні будівлі Дрогобицького Сільзаводу;
2 – територія, орендована під гаражі та автостоянки;
3 – новобудови 2003–2008 років;
4 – історична територія Сільзаводу ХVІІІ ст. (за картою Ф. фон Міга).

Рис. 3. План археологічного розкопу № 1 (2003) при т. зв. Королівській шибі (Шиба № 1).

2003 р. на території Дрогобицького солевиварювального заводу (вул. Солоний Ставок, 27) для визначення археологічної цінності території та встановлення чинників незадовільного стану пам'яткових споруд історичного виробничого комплексу працівники Науково-дослідної лабораторії археології та краєзнавства при Дрогобицькому державному педагогічному університеті ім. І. Франка та Дрогобицької археологічної експедиції, діяльність якої розпочалась у 2001 р.⁴⁰, провели охоронні археологічні розкопки (керівник досліджень – В. М. Петрик)⁴¹.

⁴⁰ Петрик А., Петрик В., Тимошенко А. Розвідкові археологічні дослідження церкви Пресвятої Діви Марії в місті Дрогобичі у 2001 році // ДКЗ. – Дрогобич, 2001. – Вип. 5. – С. 7–19.

⁴¹ Петрик В. М., Петрик А. М. Археологічні дослідження в м. Дрогобичі Львівської області // Археологічні дослідження в Україні 2002–2003 рр.: збірка наукових праць / За ред. Н. О. Гаврилюк. – К., 2004. – Вип. 6.

Сучасна забудова Сільзаводу суттєво відрізняється від історичної, тому при підготовці досліджень проведено аналіз картографічних матеріалів, зокрема карти Ф. фон Міга та кадастру Дрогобича XIX ст.⁴² Це дало змогу визначити місця розташування найдавнішої дільниці солеварні та промислових споруд XIX ст. Найважливіше, що з XVIII ст. не змінилось розташування шиб (шахт), змінилось лише планування будівель над ними. В ході досліджень закладено два розкопи та один шурф: Розкоп № 1, Розкоп № 2, Шурф № 1. Загальна площа розкопів і траншей – 52 м², середня глибина розкопування – 2,5 м (рис. 2).

Шурф № 1 (1,5×3 м) закладений при північній стіні недючої «Шибі № 2». Будівля – дерев'яна, каркасна, обшальована дошками, фундамент бутовий, на вапняково-піщаному розчині сіруватого відтінку із значним домішком піску, кладений з пісковуку і грубооброблених валунів. У зв'язку з наявністю в межах шурфа старих заводських комунікацій, швидким підтопленням технічною водою, вирішено призупинити роботи і законсервувати фундаменти північно-східної стіни Королівської шибі № 2.

Розкоп № 1, розміром 5×5 м, закладений при західній стіні діючої виробничої споруди – «Королівської шибі № 1» (рис. 3). В ході досліджень зафіксовано сліди солеварного виробництва (фашини (долівка), трубопровід, солевиварювальне обладнання, фрагменти будівлі) XVIII–XIX ст., зібрано велику кількість кераміки XVII–XIX ст. На глибині 3,5 м в північно-західному куті розкопу зафіксовано сліди обгорілих дерев'яних колод (настилу), щільно припасованих одна до одної. Поверх колод та під ними, починаючи з глибини 2,8 м, зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст. (рис. 4), знайдено фрагмент ліпної кераміки, попередньо датований VIII–VI ст. до н. е.

Розкоп № 2 (6×3 м) закладений на ділянці, де згідно кадастру XIX ст. розташовувались солевиварювальні цехи. Вже на глибині 0,6–0,7 м від денної поверхні виявлено вимощену цеглою на глині долівку виробничої споруди, фундамент північної стіни, кладений в одну цеглу на вапняно-піщаному розчині. На гл. 0,8–0,9 м почали різко прибувати ґрунтові води. Це унеможливило прослідкувати глибину та спосіб закладення фундаментів. В південній частині Р. 2 на гл. 1,55 м. від денної поверхні виявлено верх дерев'яного стовпа підпрямокутної форми перетином 0,4×0,4 м. Це, очевидно, рештки більш ранньої дерев'яної будівлі.

В ході досліджень взято на опрацювання понад 1000 одиниць археологічних знахідок. Це переважно фрагменти керамічного та скляного посуду, керамічна люлька, монети, фрагменти цегли, частини металевих виробів, тваринні кістки, фрагменти дерева,

⁴² Бевз М., Петришин Г., Петрик В. Нові картографічні матеріали до вивчення планувального розвитку Дрогобича в кінці XVIII століття // ДКЗ. – Дрогобич, 2003. – Вип. 7. – С. 546-551.

крем'яний відщеп. Археологічний матеріал датується XIX–XX, XVI–XVIII, XII–XIII ст. та VIII–VI ст. до н. е.

На жаль, в жодному з розкопів дійти до материка не вдалося через високий рівень ґрунтових вод, швидке заповнення водою зондажів та відсутність відповідного водозабірної спорядження.⁴³

Отже, в результаті охоронних досліджень 2003 р. на території Дрогобицького сільзаводу виявлено: 1) фрагмент дерев'яного трубопроводу (друга половина XIX ст.) – Р. 1; 2) робочий майданчик та обладнання виробничої споруди XVIII–XIX ст. – Р. 1; 3) фрагмент конструкції дерев'яної стіни та обладнання виробничої споруди XVII–XVIII ст. – Р. 1; 4) цегляні фундаменти, цегляну підлогу та розвал внутрішніх виробничих конструкцій солеварного цеху першої половини XIX ст. – Р. 2; 5) фрагмент дерев'яної стовпової конструкції більш ранньої (XVII–XVIII –? ст.) будівлі – Р. 2. Археологічний матеріал засвідчує заселення даної території з ранньозалізного віку, а ймовірний період активного солеварного виробництва – з часів Київської Русі.

Результати історичних, археологічно-архітектурних досліджень дають підстави вважати існуючий комплекс Дрогобицької солеварні найдавнішим діючим промисловим підприємством України з наданням йому відповідного статусу пам'ятки археології, історії, науки і техніки національного значення. З огляду на проведення активного нового агресивного будівництва на території солеварні та в охоронних зонах церкви св. Юра та чесного Хреста, необхідно терміново приймати рішення про статус території солеварні як земель історико-культурного призначення.

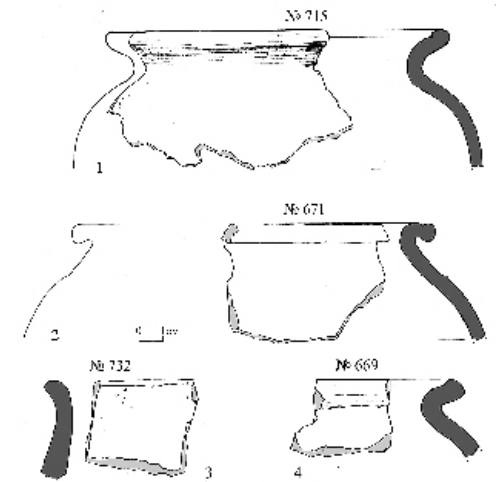

Рис. 4. Фрагменти кераміки, знайдені в нижніх шарах Розкопу № 1 (2003).

⁴³ В планах авторів є проведення подальших стаціонарних археологічних досліджень Дрогобицької жупи з метою уточнення датування та вивчення планувальної структури заводу (при наявності достатнього фінансування та технічного забезпечення для відкачування ґрунтових вод). Водночас, у зв'язку з реалізацією Програми внесення дерев'яних церков Карпатського регіону до Списку світової спадщини ЮНЕСКО, варто провести розвідкові археологічні дослідження території церков св. Юра та Воздвиження Чесного Хреста, внесених Українським комітетом ІКОМОС до попереднього списку номінації.